

ОБМІН ПРАВАМИ: СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ

ПІСОЦЬКА Є. І.

аспірантка

Харків

Сучасне економічне сьогодення стрімко змінюється та розвивається. Виникають явища і процеси, які раніше або не існували, або не проявлялись в явному вигляді. Утворюються форми обміну, які потребують особливої уваги та додаткового вивчення. Серед таких сучасних форм обміну є обмін правами, обсяги функціонування яких суттєво перевищують навіть обмін реальними цінностями.

Метою даної статті є виявлення сутності обміну правами, а також дослідження його логіко-історичних форм.

Оскільки категорія «право» є основою саме для правників, то логічно буде поглянути на неї спершу крізь призму їх розуміння.

У сучасній юридичній науці немає єдиного універсального розуміння даної категорії [1, с. 76; 2, с. 48], однак в теорії розрізняють і дають визначення об'єктивному та суб'єктивному праву.

В об'єктивному сенсі право – це сукупність юридичних норм, сформульованих та зовнішньо виражених у різних офіційних актах держави (конституціях, кодексах, законах, постановах тощо) [3].

Суб'єктивне ж право – це гарантований законом ступінь можливої (дозволеної) поведінки громадянина, тобто дане право окреслює межі індивідуальної свободи особистості [3; 4, с. 809].

З даних вище визначень витікає, що обмін об'єктивними правами не може мати місце через природу даних прав, але вони стають підґрунтям для виникнення суб'єктивних прав, які, у свою чергу, і можуть стати об'єктами обміну, бо повністю залежать від волі їх власника.

Суб'єктивні права мають складну структуру, яка, на нашу думку, і визначатиме особливості форм обміну правами. Розглянемо її:

- ✦ **Немайнові права** – це суб'єктивні права, яким властиві наступні ознаки: по-перше, вони не мають економічного або майнового змісту, тобто їм властива єдина неекономічна природа, а саме: вони утворюються у духовній сфері життя суспільства. Вони виникають у людини з народження, одні – внаслідок самого факту фізичної появи на світ, інші – у результаті того, що людина, яка народилась, існує в певному соціумі; по-друге, мають абсолютний характер, тобто змістом особистих абсолютних правовідносин є суб'єктивні особисті права і відповідні обов'язки. Цим правам (на ім'я, честь, гідність) відповідають обов'язки інших осіб не порушувати, поважати їх; по-третє, складають-

ся з приводу особливої категорії об'єктів – немайнових благ, які неможливо відокремити від конкретної особи, а тому вони мають особистий характер, що визначає їх єдину функціональну властивість – не товарність.

Виділяють такі види особистих немайнових прав:

- ✦ права на немайнові блага, втілені у самій особистості;
- ✦ право на особисту недоторканність, свободу; право на життя та охорону здоров'я;
- ✦ право на недоторканність особистого життя;
- ✦ особисті немайнові права, які пов'язані з майновими.

Причому останні можуть виступати передумовою появи майнових прав. Їх можна розглядати як вторинні, бо вони можуть виникнути, або не виникнути, чи взагалі не будуть реалізовані. Частина немайнових прав виникає внаслідок договору і нерозривно пов'язана з іншими, у тому числі і майновими правами сторін [5].

Тож немайнові права, хоч і відносяться до суб'єктивних прав, але не можуть виступати як об'єкт обміну через неможливість їх відчуження від особи, якій належать, до того ж, на довічній основі. Навіть ті немайнові права, які пов'язані з майном, не можуть розглядатись окремо від людини, а тому також виключаються зі сфери обігу.

Так, наприклад, право інтелектуальної власності складається з двох компонентів: авторського права, тобто немайнового права, яке не може розглядатись окремо від суб'єкта, та права власності на авторський продукт, яке за своєю суттю є майновим правом і може бути об'єктом обміну.

- ✦ **Майнові права (або речові права)** – це суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язаних із володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з майновими вимогами, що виникають між учасниками цивільного обороту з приводу розподілу цього майна та обміну (товарами, послугами, виконаними роботами, майном, грошима, цінними паперами тощо) [4, с. 480]. Сюди відноситься право власності у відповідності з виконанням переліченої вище повної тріади прав власності, а також інші речові права, пов'язані тільки з користуванням та володінням, а саме: *сервітум* (лат. *servitus* – рабство, служіння речі) – право обмеженого користування чужою річчю, яка належить на праві власності іншій особі [4, с. 651, 6, 7]; *емфітевзис* (у перекладі з грецької – насаджувати) – одне з прав на чужі речі, що виникло в епоху римського права як довгострокова спадкова оренда земельної ділянки – *ius emphyteuticum* [6, 7, 8]; *суперфіцій* (від лат. *superficies solo cedit*) – особливе речове право на забудову земельної ділянки, яка належить іншій особі; може пере-

даватись у спадщину, виступати в ролі кредитного залогу, а також бути відчужено на користь третіх осіб; встановлюється на визначений або невизначений термін [9].

Таким чином, обсяг прав, які можуть виступати об'єктами обміну, звужується до суб'єктивних майнових прав, які, з юридичної точки зору, можемо показати схематично, відображуючи їх внутрішню структуру (рис. 1).

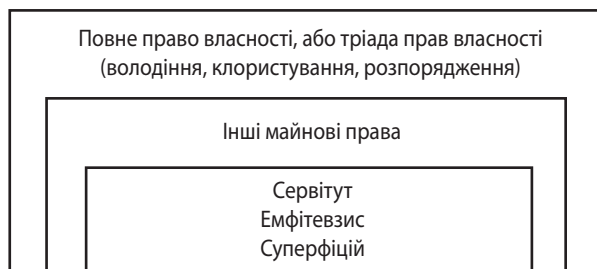

Рис. 1. Внутрішня структура права власності

З даної структури наочно видно, що відчуженням може бути як повне право власності, так і окремі його компоненти. Наприклад, об'єктом обміну може бути тільки право володіння та користування, або тільки користування.

Окрім суто фактичного, поверхового юридичного погляду на обмін правами, вважаємо за потрібне приділити увагу поглядам на категорію «право» представників інституціональної школи. Адже право як інститут – займає вагоме місце в економічному та соціальному житті людини.

Так, говорячи про економічні права, А. Е. Шастітко зазначає, що «їх концентроване вираження можна знайти в правах власності» [10, с. 138], а економічна теорія прав власності розглядає відносини прав власності як багатогранний феномен. Р. І. Капелюшников, даючи вже хрестоматійне визначення цього поняття, підкреслює деякі важливі для нашого дослідження особливості:

- ✦ використання терміна «право власності», а не «власність» підкреслює те, що не сам ресурс або благо є власністю, а саме доля прав або пучок прав з його використання [11, с. 7];
- ✦ термін «право власності» описує відносини між людьми з приводу використання рідкостей, а не відносини між людьми та речами [12, р. 13];
- ✦ відносини прав власності мають місце тільки за наявності проблеми рідкості: «...без існування передумови рідкості немає сенсу говорити про власність та справедливість» [13, с. 320];
- ✦ права власності розповсюджуються як на матеріальні, так і нематеріальні об'єкти, включаючи особисті свободи, які не можливо відчужити [11, с. 8]. Погоджуючись з цим, хотілося б уточнити, що останні в подальшому все ж не можуть бути розглянуті нами як об'єкт обміну саме через їх невідчуженість;
- ✦ відносини власності не обов'язково регулюються державою. Вони можуть бути закріпле-

ні в неписаних правилах, традиціях, звичаях, моральних нормах [11, с. 8]. Це є важливим для пошуку історичного місця обміну правами, оскільки з даного твердження стає зрозумілим, що ця форма обміну могла існувати задовго до виникнення державності.

Згаданий вище пучок прав власності вперше був запропонований А. Оноре та включає в себе: 1) *право володіння*, тобто виключного фізичного контролю над благом; 2) *право використання*, тобто особистого застосування блага; 3) *право управління*, тобто право приймати рішення про те, хто і як може користуватись благом; 4) *право на дохід*, тобто право на благо, яке виникло внаслідок попереднього особистого використання іншого блага або від дозволу іншим особам користуватись ним; 5) *право на капітальну вартість речі*, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення блага; 6) *право на безпеку*, тобто імунітет від експропріації; 7) *право на перехід речі у спадок або по заповіту*; 8) *право на безстроковість використання*; 9) *заборона шкідливого використання*; 10) *відповідальність* у вигляді стягнення, тобто можливість експропріації блага в сплату боргу; 11) *залишковий характер*, тобто очікування повернення переданих правомочностей після закінчення строку передачі [14, р. 112 – 128].

З цієї точки зору, інституціоналісти англосаксонської традиції розглядають обмін благами як обмін пучками прав власності. «Коли на ринку укладається угода, обмінюються два пучки прав власності. Пучок прав зазвичай прикріплюється до певного фізичного блага або послуги, але саме цінність прав визначає цінність товарів, що обмінюються» [15, с. 347]. Деякі західні економісти зменшують кількість прав в пучку, однак принцип окремих правомочностей, які у сукупності складають право власності, залишається тим самим. Так, наприклад, С. Пейович визначає такі права власності: 1) право користування майном; 2) право користуватись плодами, які воно приносить; 3) право змінювати його форму та субстанцію; 4) право передавати його іншим особам за узгодженою ціною. Також він підкреслює, що останні дві правомочності визначають право власника на здійснення змін у цінності його майна і являють собою фундаментальні компоненти права власності [16, р. 3]. І дійсно, не можна заперечити, що чим більше правомочностей та їх комбінацій має суб'єкт, тим більш бажанішим для нього буде дане благо, а значить і його корисність.

З цього ракурсу також цікаво поглянути на ієрархічну систему прав, запропоновану Нобелівським лауреатом Еліонор Остром [17]. Згідно з її баченням, права можна поділити на дві категорії: *операціональні права* та *права колективної дії*. Під операціональними правами розуміються такі, що визначаються взаємовідносинами між людьми з приводу користування рідкістю та розподілом доходу. А права колективної дії визначають порядок застосування операціональних, тобто є правами більш високого порядку.

Дане розмежування прав узгоджується з ієрархічністю системи правил, яку дав ще один Нобелівський лауреат Д. Норт. У відповідності з нею зміни в правилах

нижчого порядку можуть відбуватись при незмінних правилах вищого порядку. Чим вищим є правило в ієрархії, тим до більшої кількості агентів воно має відношення, тим вищими є витрати зміни очікувань даних агентів [18, с. 148]. Тобто правила колективної дії потребують більш високих витрат для їх зміни, ніж операціональні (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація правомочностей за Е. Остром [18]

Право-мочність	Власник	Господар	Хазяїн	Уповноважений користувач
Доступ і дохід	+	+	+	+
Управління	+	+	+	
Виключення	+	+		
Відчуження	+			

З перелічених в табл. 1 правомочностей до операціональних відносяться доступ до блага, а також отримання доходу. Управління, виключення та відчуження – є правами колективної дії.

Особливість даної ієрархії полягає в тому, що кожне наступне право передбачає наявність та здійсненість попереднього. Так, наприклад, деяка фірма є уповноваженим користувачем, а саме: орендує будівлю. Згоду на надання доступу буде надавати особа, яка має право управління. Вона ж буде контролювати спосіб використання даної споруди, тобто надавати її тільки під складське або під офісне приміщення. Право виключення буде реалізовуватись у вигляді визначення кола фірм (за розмірами, спеціалізацію тощо), яким можуть надаватись дві попередні правомочності. І право відчуження – це найповніше право, яке включає в себе всі перелічені права, а також можливість зміни, продажу майна, в даному випадку будівлі.

Поєднуючи дещо формально-фактичний погляд юристів і більш глибокий економістів, можемо звернути увагу на їх погодженість у питанні можливості розділу загального права власності на певні компоненти, тобто окремі правомочності, які можуть підлягати відчуженню як всі разом або окремо, так і в деяких сполученнях (виключення тут складають, як зазначалось раніше, тільки так звані невідчужувальні права, які не можуть розглядатись окремо від особи, якій належать). Усе це дає нам змогу на даній основі говорити про існування декількох форм обміну правами:

1. Обмін загальним правом, тобто таким, яке включає в себе передачу повної тріади або повного пучка прав власності, або сукупності операціональних прав та прав колективної дії, яке в такому вигляді має найвищу користність для власника певної рідкості.

2. Обмін частковими правомочностями, тобто такий обмін, під час реалізації якого передаються можливі комбінації двох і більше правомочностей, що певною мірою знижує загальну користність блага для споживача, однак має достатній її рівень для здійснення даної трансакції.

3. Обмін окремою правомочністю, а саме – обмін, який являє собою передачу тільки однієї самодостатньої правомочності, яка сама по собі має певну користність для користувача та є достатньою для проведення обмінної операції.

Таким чином, обмін правами може відбуватись у вигляді описаних нами форм. Однак залишається невирішеним питання історичного місця обміну правами.

Перш ніж говорити про історичний розвиток форм обміну правами, зазначимо, що розглядаючи даний обмін необхідно крізь діалектичну взаємодію прав та обов'язків. Як зазначає А. Є. Шастітко: «...контракт – це угода про обмін обов'язками та правами». І дійсно, існування якогось права завжди передбачає виникнення певного обов'язку з боку іншої сторони або третіх осіб. А інакше, без такого двоїстого зв'язку, власне право не може виникнути та реалізовуватись. Тому описуючи обмін правами, ми розуміємо, що одночасно відбувається і обмін обов'язками.

Раніше ми зазначали, що погоджуємось у тому, що обмін правами не обов'язково повинен бути пов'язаний з існуванням держави та встановленими нею законами. Пояснюється це тим, що право, як не юридична категорія, виникає ще на початку існування людства та регулюється такими інститутами, як релігія, звичаї, традиції тощо. А це означає, що витоки розвитку обміну правами необхідно шукати ще за часів первісного суспільства.

Так, живучи в закритому первісному суспільстві, кожен член общини мав певні обов'язки, які полягали в дотримуванні загальностворених правил і виконанні необхідних робіт. Ці обов'язки визначали і права кожної особи на певну частку результатів сумісно-розділеної праці та її соціальне місце в общині. Фактично, на нашу думку, у процесі обміну сумісно-розділеною діяльністю відбувався також одночасний обмін правами та обов'язками в чистому вигляді. Мається на увазі, що права та обов'язки в цьому процесі циркулювали вільно, не прикріплюючись до жодної матеріальної форми та не регулюючись законами. Цей історично-перший етап розвитку форм обміну правами, який виникає задовго до утворення державності, будемо називати обмін правами через обмін діяльністю.

На відміну від самого обміну діяльністю обмін правами є вторинним по відношенню до нього, похідним. Однак є таким, без якого не була б можливою реалізація самого обміну діяльністю.

Пізніше, разом з тим, як труд отримав свою уречевлену форму, тобто втілювався в продукт, одночасно і право втратило свою самостійність і, перетворившись на пучок правомочностей, прикріпилось до останнього. Характерною домінантою формою обміну в цей період був продуктообмін, а саме – натуральний обмін. Як відомо, його реалізація відбувалась на нееквівалентній основі. А оскільки до кожного продукту були прикріплені різні комбінації правомочностей або, навіть, повне право власності, які, як вже зазначалось, також впливають на визначення рівня користності, то і обмін правами міг відбуватись в ситуації, коли обмінювались не однакові пучки правомочностей. Тобто і обмін правами здійснювався на не рівноцінній

основі. Таку його нееквівалентну форму будемо називати обміном правами через натуральний обмін.

З моменту, коли обмін благами починає носити еквівалентний характер, тобто натуральний обмін перетворюється на товарообмін, право повністю з'єднується з вартісною матеріальною оболонкою товарів і тільки сильніше підкреслює еквівалентність здійснюваних операцій. Така форма обміну правами буде називатись обміном правами в товарообміні.

На цій стадії розвитку обміну: права та вартість максимально доповнюють одне одного, бо неможливо здійснити еквівалентний обмін товарів без одночасного обміну правами та обов'язками, який би задовольняв обох суб'єктів цього процесу; це найвищий ступінь єднання двох форм обміну, однак домінантність безперечно належить товарообміну. Саме тому назва цієї форми обміну правами звучить як «обмін правами в товарообміні», а ні «обмін правами через товарообмін».

Рухаючись логікою історичних перетворень, можемо звернути увагу, що з моменту, коли зі всієї маси товарів виокремлюється товар-еквівалент, який в подальшому трансформується в гроші, право починає свій зворотній рух по вивільненню від фізичної оболонки блага, а саме: гроші стають «лише правом отримання товарного еквіваленту такої цінності» [19, с. 79]. Право вивільняється від товарної оболонки та починає своє існування, прикріплюючись до знаку, яким є гроші. У такому вигляді утворюється нова форма обміну правами, яку ми назвемо всезагальним обміном правами.

Дагі з розвитком грошей та їх видів в обороті фактично з'являються права та обов'язки, які починають циркулювати відокремлено, вільно. Але на відміну від свободи, яка була притаманна обміну правами через обмін діяльністю, нова форма обміну регулюється законами та державою. Як зазначає А. Гриценко: «У сучасному суспільстві торгівля правами та обов'язками за своїми обсягами перевищує торгівлю реальними цінностями» [19, с. 80]. Такий найвищий ступінь розвитку обміну правами назвемо вільним або відокремленим обміном правами.

Цій формі обміну притаманні підформи, залежно від фінансового інструменту, на основі якого відбувається обмін правами та обов'язками. Це можуть бути: облигації (у тому числі державні), векселі, чеки, депозитні та ощадні сертифікати, акції, ф'ючерси, форварди, опціони, варанти тощо.

Таким чином, обмін правами існував імпліцитно в інших формах обміну та розвивався поруч з ними, що дозволило йому врешті решт у сучасній економіці набути самостійності та вирізнитись у відокремлену форму обміну, яка є важливою складовою такої сучасної форми обміну, як обмін здібностями. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Марченко Н. М.** Теория государства и права / Н. М. Марченко. – М.: Проспект, 2006. – 640 с.
2. **Нерсеянц В. С.** Философия права / В. С. Нерсеянц. – М.: Норма, 2005. – С. 48. – 848 с.

3. Теория государства и права : Курс лекций. – Издание второе, перераб. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф., заслуженного деятеля науки РФ Н.И. Матурова и д.ю.н., проф. А. В. Малько // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/46.htm>

4. Енциклопедія цивільного права України / Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2009. – 952 с.

5. Цивільне право України : Підручник : У 2-х кн. / О. В. Дзєра (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; За ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 722 с.

6. **Підпригора О. А.** Основы римского частного права / О. А. Підпригора. – К., 1997.

7. **Дождєв Д. В.** Римское частное право / Д. В. Дождєв – М., 1996.

8. **Бартошек М.** Римское право: Понятия, термины, определения / М. Бартошек. – М., 1989.

9. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B9>

10. **Шаститко А. Е.** Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

11. **Капелюшников Р. И.** Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) / Р. И. Капелюшников ; отв. ред. - д. э. н., проф. В. Н. Кузнецов. – Москва, 1990.

12. **Pejovich S.** Fundamentals of economics: a property rights approach / S Pejovich. – Dallas, 1981.

13. **Toumanoff P. G.** Theory of market failure / P. G. Toumanoff. – Kyklos, 1984, v. 37, N 4.

14. **Honore A. M.** Ownership-In: Oxford essays in jurisprudence / A. M. Honore ; Ed. by Guest A. W. – Oxford, 1961.

15. **Demsetz H.** Toward a theory of property rights / H. Demsetz. – American Economic Review, 1967, v. 57, N 2.

16. **Pejovich S.** The capitalist corporation and the socialist firm: a study of comparative efficiency / S. Pejovich. – Schweizerische Zeitschrift fur Volkswirtschaft und Statistik, 1976, v. 112, N 1.

17. **Ostrom E.** Governing the Commons. The evolution of Institutions for Collective Actions / E. Ostrom. – Cambridge University Press. 1990.

18. **Шаститко А. Е.** Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

19. **Гриценко А. А.** Развитие форм обмена, стоимости и денег / А. А. Гриценко. – К. : Основа, 2005. – 192 с.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК – Гриценко Андрій Андрійович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна